

Drd. Oleg RUSU,

Academia „Ștefan cel Mare” a MAI

GENERALITĂȚI PRIVIND EVOLUȚIA ȘI CONȚINUTUL SUBCULTURII CRIMINALE

Despre subcultura criminală, însemnătatea și rolul ei atât în lumea criminală, cât și în societate, în general, în ultimul timp se scrie mult, în special, în literatura de specialitate rusească. Dacă pînă în anul 1985 această temă era foarte rar abordată, se considera că subcultura criminală, pur și simplu, nu poate să existe, atunci după așa numita ”restructurare” au apărut foarte multe publicații, consacrate subculturii criminale. Spre regret, aceste lucrări se editează cu un tiraj foarte mic și, în cele mai frecvente cazuri, poartă caracter de dicționar al argoului criminal.

Pornind de la ideea că acest fenomen al subculturii criminale (penitenciare) ia naștere în Rusia, atunci e lesne de înțeles că cele mai timpurii cercetări în domeniu le vom găsi anume în literatura juridică de specialitate rusească. În anii 30 ai secolului trecut cercetările, cu referire la această problemă, au fost suspendate, fiind considerate fără perspectivă, din cauză că în țară domina doctrina ortodoxă: „lichidarea criminalității în condițiile comunității socialiste”. Doar anumiți entuziaști din diferite perioade au continuat să studieze subcultura criminală (penitenciară) (Ghernet M. N., Monahov V. I., Remenson A. L.), de altfel, rezultatele erau secrete.¹

În anii 70-90 ai secolului trecut o contribuție deosebită în relevarea problemei subculturii criminale (penitenciare) au adus-o Strucicov N. A., Pirojkov V. F., Bronnikov A. G., Vodolazkii B. F., Șcerba S. P., Kurganov S. M., Pețova L. V., Suhov A. N., Anisimov B. M. și alții. La etapa actuală, problema subculturii criminale (penitenciare) în izolatoarele de urmărire penală și în penitenciare a căpătat o actualitate deosebită, în legătură cu creșterea criminalității organizate, precum și schimbarea ei radicală, în ceea ce privește caracterul și structura.

Pot fi evidențiate următoarele etape de formare și dezvoltare a subculturii criminale:

1. pre-revoluționară;
2. primii ani ai puterii Sovietice (1917-1929);
3. lagărele GULAG (1930-1953);
4. poststalinistă (1953-1960);
5. „hrușciovistă” (1960- 1970);
6. „brejnevistă” (anii ’70 –80);
7. postsovietică (din anii 90 și pînă în prezent).²

Subcultura criminală (penitenciară) este baza materială și spirituală în existența și activitatea lumii criminale, care trăiește după legile ei. Valorile subculturii criminale (penitenciare) apar ca un stimul real privind comportamentul persoanei sau al grupului.³

Subcultura criminală (penitenciară) este totalitatea valorilor morale și spirituale, ce reglementează și ordonează neoficial viața în locurile de detenție.

În *sens larg*, prin termenul subcultură criminală (penitenciară) trebuie de înțeles toate caracteristicile socio-psihologice de comportament antisocial al persoanelor și grupurilor, în *sens restrâns* – legile ce caracterizează comunitatea penitenciară.⁴

În literatura de specialitate autohtonă conceptul subculturii criminale (penitenciare), mai concis, este formulat în felul următor: subcultura criminală este modul de viață al persoanelor ce s-au unit în grupuri criminale și respectă anumite reguli și tradiții.⁵

Dauna socială a subculturii criminale (penitenciare) se manifestă prin faptul că ea socializează deformat (anomal) persoana, stimulează săvîrșirea infracțiunilor.

Structura subculturii criminale (penitenciare) este formată din:

- 1) *forțele și abilitățile subiective ale persoanei:*
 - cunoștințele, priceperile, deprinderile și obiceiurile profesional-criminale, realizate în activitatea criminală;
 - „filozofia” lumii criminale (penitenciare) neagă vina și răspunderea pentru crima săvîrșită, care îndreptățește modul de viață determinat de ideile criminale;
 - nivelul deosebit al conștiinței morale și de drept a persoanei sau a grupului, (baza ei îl constituie nihilismul și cinismul moral și juridic) ce ușurează comportamentul ilegal
 - necesitățile estetice, gusturile și preferințele depravate, formate în spirit gregar (de turmă), în mediul penitenciar;
 - mitologia criminală, înconjurată de oreola „dreptății”, „curajului”, „ordonării” anumitor infractori și a faptelor lor;
 - psihologia relațiilor din interiorul grupului și conducerea cu comunitatea criminală.

2) *rezultatele obiective ale activității comunităților criminale:*

- uneltele și mijloacele comiterii infracțiunilor;
- bunurile materiale obținute pe cale criminală;
- mijloacele bănești acumulate în „obșceac” (în comun).

Subcultura criminală (penitenciară) îndeplinește funcțiile de:

- stratificare, ce include normele și regulile ce determină statutul persoanei în grup în lumea criminală;
- comportament, ce determină normele de comportament al reprezentanților lumii interlope „elita”, „celor de jos”, „străinilor” etc.; regulilor rituale de primire în comunitatea criminală (penitenciară); recunoașterea celor „ai săi” și „străini”;
- stigmatizare și ostracism, cartarea („пазбopка”) și pedepsirea membrilor vinovați din comunitatea criminală;
- comunicativă (argoul criminal, tatuaje, semne, etc.).⁶

Bineînțeles că grupările asociale se caracterizează prin ignorarea normelor morale, cruzime, pierderea calităților omenești – mila, compasiune etc., lipsa îngrădirilor la orice informație, inclusiv intimă, depravarea sexuală, nivel scăzut de dezvoltare etc.⁷

Subcultura criminală (penitenciară) reprezintă un fenomen dinamic, ea se dezvoltă împreună cu schimbările, caracterul și structura criminalității. Unii din condamnații primari, nimerind sub influența criminalilor experimențați, încep să-i urmeze orbește, numindu-se „pațanami”

(„пацанами”), „pravilinîmi pațanami” („правильными пацанами”), și se străduie să adere la „autorități”.⁸

După părerea multor autori, subcultura criminală (penitenciară) a condamnaților reprezintă un fenomen inevitabil, deoarece condamnații, în locurile de detenție, încearcă să găsească modalități de atenuare a condițiilor severe de detenție, de a-și găsi rostul său în mediul penitenciar. Cercetătorul polonez Holist B. consideră, că „altă viață” apare în locurile de detenție, în legătură cu colizia între normele morale ce sînt recunoscute de administrația penitenciarului și valorile care sînt împărtășite, pe de o parte, de condamnații care sunt deținuți în aceste penitenciare, care, în cele mai frecvente cazuri, se unesc în grupuri mici.

Subcultura penitenciară se caracterizează prin: caracter ascuns, tainic; prezența purtătorilor sub formă de grupări neformale mici cu orientări negative; atitudinea negativă față de regulile și cerințele stabilite de lege; prezența anumitor atribute, semne, condiții obligatorii pentru executare; stratificarea.⁹

Legea criminală (penitenciară) (тюремный закон) reprezintă în sine un sistem de norme, reguli, dispoziții, sancțiuni neformale împotriva celor care le încalcă, proceduri de soluționare a conflictelor, introducerea noilor norme, care persistă în comunitatea de condamnați sau într-o grupă, castă de condamnați. Ea determină, normele-interdicții atât pentru toți, cât și pentru fiecare grup de condamnați în parte, reglează relațiile diferitor grupări, introduce mecanismul soluționării conflictelor între condamnați.

Legea criminală (penitenciară) prevede relații de neiertat pentru turnători, interdicția de a învinui fără dovezi, abținerea și previziunea în discuții. Ea se înfăptuiește cu ajutorul cartării și apelarea la „autoritățile criminale”.¹⁰ Pedepsa pentru încălcare este „coboșirea” și transferarea în statut de „objiduiți”. Această funcție cel mai des se pune pe seama „adunării” („сходняк”) – consiliul „autorităților” („блатных”) din instituția penitenciară dată.

În subcultura criminală se conțin reguli diferite. Normele subculturii, ce se răspîndesc asupra tuturor condamnaților, poartă un caracter de interdicție și de obligare. Ele se referă la relațiile dintre condamnați și cu administrația penitenciarului. Astfel, se interzice de a acorda ajutor administrației în menținerea ordinii, denunțarea complicilor la infracțiune sau descoperirea tainelor vieții în grup. În relațiile interpersonale este interzis de a ascunde lucrurile de uz comun, furtul sau luarea fără știrea semenilor, cererea de a se transfera în alt grup sau sector fără acordul membrilor grupului.

Din normele-obligații fac parte: învățarea și cunoașterea argoului criminal; cunoașterea jocului de cărți; jocul cinstit; tatuarea în corespundere cu statutul ocupat. În relațiile interpersonale se referă la plata datoriilor din jocul de cărți și a altor datorii; recunoașterea statutului stabilit în grup a puterii „autorităților” criminale; răspunderea pentru cuvintele vorbite sau cuvîntul dat grupului ori anumitor reprezentanți în parte; apărarea intereselor grupării de atentate.

Normele subculturii, ce reglează comportamentul anumitor categorii de condamnați, la fel se divizează în norme-interdicții și norme-obligații. Ele sînt diferite pentru novici, „objiduiți” și cei privilegiați.¹¹

Condamnaților, ce ocupă o poziție privilegiată în grupare, le este interzis să intre în contact cu cei „objiduiți” (să dea mâna, să ea diferite bunuri, lucruri, să se folosească

de aceeași veselă, țigări și alte lucruri, să doarmă alături, să mănânce și să stea la aceeași masă, să manifeste compătimire față de ei, acordarea de ajutor etc.). Asupra persoanelor ce aparțin de castele de „elită” e pusă obligația de a controla comportamentul membrilor grupului și luarea de măsuri față de cei ce încalcă normele subculturii criminale, determinarea regulilor de „primire” („прописки”) și statutul novicelui care a trecut această „propiscă”. Novicelor li se interzice de a ocupa fără permisiunea „autorităților” criminale un loc liber la masă, de a încălca regulile de „primire” („прописки”) sau nesubordonare „autorităților” criminale, însușirea ilegală a unui statut mai înalt. „Objiduiților” le este interzis să ea parte la „primire” („прописка”), în jocurile „hoșești”, să conteste dispozițiile condamnaților din „caste” mai superioare, de a primi și de a lua produse de sine stătător, de a primi hrana primii, de a mânca la masă, de a folosi vesela străină.¹²

În legea criminală sînt două grupe de norme și reguli: prima grupă se compune din regulile și interdicțiile condamnatului; a doua – se referă la comportamentul exclusiv al elitei penitenciare: unele reglementează relațiile dintre așa-zișii „blatnîe” cu reprezentanții administrației penitenciarului, altele – relațiile cu alte categorii de condamnați, a treia – acțiunea legilor criminale în grupările din comunitățile criminale.¹³

Către normele obligatorii ale subculturii se atribuie: pentru novici – să treacă „vizarea” („înregistrarea”- („прописка”), să se comporte conform statutului stabilit prin „vizare”; pentru „objiduiți” – să efectueze lucrul pentru alți condamnați, să doarmă în locuri speciale, adică aparte de celelalte categorii de condamnați, să servească obiect de satisfacție sexuală celor din caste mai înalte, să încalce regimul la indicația membrilor grupului, să părăsească dormitorul, cantina ultimul; pentru condamnații ce ocupă un statut înalt - să izgonească din casta sa persoanele care încalcă regulile; să determine statutul novicelui care a trecut sau nu „avizarea”.¹⁴

Subcultura criminală este percepută de diferite categorii de condamnați în dependență de experiența criminală și penitenciară, tipul infracțiunii și termenul de pedeapsă.

Elementul esențial al subculturii criminale îl constituie **porecele**, care îndeplinesc funcția de stigmatizare socială, ce pe unii îi ridică în statut, iar pe alții îi coboară. La „lideri” ele (porecele), de regulă, sînt plăcute, la reprezentanții castei „de jos” sînt înjositoare. În porecele se reflectă deficiențele fizice ale persoanei, particularitățile personalității, obiceiurile, caracterul activității criminale, proveniența socială, poziția în ierarhia grupului. Persoanele care au primit poreclă jignitoare, ca rezultat, se străduie să-și verse mânia pe alții, născocind porecele și mai jignitoare.¹⁵

Mecanismul de bază al consolidării condamnaților în subcultura criminală este garanția circulară cu protecția psihologică a membrilor grupului său.

În literatura specială pot fi întîlnite diferite clasificări ale condamnaților în funcție de locul ocupat în sistemul ierarhic în care predomină două, trei sau chiar șase categorii. Dar cel mai des întîlnită este **stratificarea condamnaților** în patru grupuri (caste) de bază, în interiorul cărora există anumite subgrupuri. Drept bază a acestei stratificări servesc regulile nescrise ale lumii criminale¹⁶; drept criterii – influența din lumea criminală, datele fiziologice ale condamnatului,

vârsta, relațiile cu administrația instituției etc. Se efectuează de înșiși condamnați și se exprimă prin evidențierea următoarelor categorii de condamnați: „blatnî” („ciornî”); „mujîchi” („serîe”); „cozli” („crasnî”); „opușcenî” („golubî”).

1) „Blatnî” („ciornî”) – este casta superioară în scara ierarhică a lumii criminale. Ei au misiunea de a supraveghea comportamentul tuturor membrilor comunității criminale, se ocupă de completarea așa-numitului „obșceac”, soluționarea conflictelor, atragerea noilor membri. Astfel, putem spune că această categorie are rolul unei „administrații” neformale, care are o influență deosebită în rândul deținuților;

2) „Mujichi” („serîe”) – este cea mai numeroasă castă. Din ea fac parte condamnații care nu refuză de a fi antrenați în muncă, dar, în același timp, evită de a coopera cu administrația, respectând anumite tradiții ale lumii criminale. După eliberare, de obicei, planifică să se întoarcă la o viață normală la libertate;

3) „Cozli” („crasnî”) – sînt cei care deschis cooperează cu administrația penitenciară. În această castă ajung din diferite motive. Unii cooperează benevol, alții sînt impuși etc. Deoarece, conform „codului etic” al lumii criminale, între administrația penitenciară și deținuți relațiile trebuie să se mențină ostile, respectiv și tratamentul celor care cooperează cu administrația este ca a unor „trădători”;

4) „Opușcenî” („golubî”) – este cea mai inferioară treaptă pe scara ierarhică. Decad în această categorie, de regulă, pentru încălcări grave a regulilor și normelor lumii criminale: furtul de la „ai săi”, datorii neplătite pentru jocurile de cărți, acțiuni violente (nejustificate) față de alți condamnați, colaborarea cu administrația (îndeosebi cea ascunsă), homosexualism, săvîrșirea unor infracțiuni, cum ar fi: violul; violul sau omorul copiilor etc. De obicei, acestei categorii de condamnați îi revine îndeplinirea celui mai „murdar” lucru din penitenciar.¹⁷

Stratificarea condamnaților ascunde în sine pericol, deoarece aceste caste există autonom, nu contactează unele cu altele. Pentru contactarea cu „cei de jos” reprezentantul „autorității” sau „cel de sus” poate ajunge ușor în rîndurile „celor de jos”. Ca să ajungi în „vîrf” sau în rîndurile „celor de sus” este destul de complicat, dar pentru „objiduiți” schimbarea statutului este exclusă.¹⁸

Purtătorii subculturii criminale sînt grupările criminale, personal – recidiviștii. Aceștia acumulează, trecînd prin instituțiile penitenciare, o experiență criminală stabilă, „reguli criminale”, urmînd să le transmită altora. Aici se poate de vorbit despre trei mecanisme de reproducere a criminalității. Primul – personalizat, atunci cînd infractorul recidivist, dintr-un număr de maturi experimentați, ea sub patronaj un singur individ. Al doilea mecanism – prin intermediul criminalizării întregii populații, familiarizînd-o cu limbajul criminal, învățînd-o să gîndească prin intermediul categoriilor criminale. Al treilea este mecanismul psihologic – prin intermediul grupului criminal, care întărește subcultura criminală cu normele și valorile sale, ce permite existența ei îndelungată.

Putem evidenția și a patra cale de răspîndire a subculturii criminale, atunci cînd liderii grupărilor criminale selectează, în special, persoane talentate, în scopul pregătirii acestora pentru diferite activități criminale sau viitori lideri ai lumii interlope.

Astfel, prin subcultură criminală se înțelege totalitatea de valori materiale și spirituale, care reglementează și ordonează activitatea comunităților criminale, ce condiționează existența și compactitatea lor, activitate și mobilitate, continuitatea generațiilor de infractori.

Baza subculturii criminale se conține în valorile, normele, tradițiile, diferite ritualuri străine societății civile, factori ce unesc criminalii în grupuri. Dauna ei socială se reduce la aceea că ea pocit socializează personalitatea anume de aceasta și este un mecanism puternic în reproducerea criminalității.

Factorii care caracterizează subcultura criminală

sînt:

- poziția ostilă față de normele unanim acceptate și conținutul criminal al subculturii;
- caracterul ascuns față de cei ce n-o cunosc;
- prezența unui întreg set de atribute ce reglementează conștiința grupării;
- violarea drepturilor persoanei, ce se exprimă în atitudinea și tratarea dură, cinică asupra „străinilor”, infidelilor și celor lipsiți de apărare;
- lipsa simțului de compătimire față de oameni, inclusiv față de ai „săi”;
- lipsă de cinste și atîrnarea dublă față de „străini”;
- parazitism, exploatarea celor de „jos”, batjocorirea lor;
- neprețuirea rezultatelor muncii omului, ce se exprimă prin vandalism;
- nerespectarea drepturilor proprietarilor, exprimat prin sustrageri;
- stimularea atîrnării cinice față de femeie și depravarea sexuală;
- stimularea motivelor josnice și formelor de comportament asocial;
- prezența unui cîmp larg de acțiune și posibilităților de autoimpunere și compensare a nereușitelor apărute în societate;
- activitatea criminală, ce include în sine riscul, situațiile extremale, romantica falsă etc.;
- înlăturarea tuturor limitărilor morale.

Spre deosebire de grupările sociale nedelicvente, în grupările criminale stratificarea social-psihologică se întărește prin stigmatizarea socială. Aceasta înseamnă că statutul, rolul și funcțiile persoanei în grup se reflectă în semne, atribute materiale și metodele de amplasare a individului în spațiul ocupat în gruparea criminală. În așa fel, în comunitățile criminale persistă anumite „semne distinctive”, pe care „citindule”, poți precis să determini statutul și ce prezintă persoana în cauză.¹⁹

Mijloacele de stigmatizare socială în comunitățile criminale sînt:

- tatuajele, prin care, cu ajutorul inscripțiilor, desenelor, semnelor convenționale, abreviaturilor se reflectă experiența criminală a omului, nivelul autorității sale, pretențiile și așteptările;
- după porecle, în dependență de faptul cît de bine sună, de poziția pe care o ocupă, se poate de judecat despre poziția persoanei în comunitatea criminală;
- sistemul atributelor materiale, la care se atribuie hainele purtate, bunurile personale etc.

Subcultura criminală, reprezentînd în sine o cultură criminală a lumii interlope, odată cu creșterea criminalității, stratificîndu-se în mai multe subsisteme (subcultura hoților,

penitenciară, escrocilor, prostituatelor, tenebră), ce contravine culturii oficiale. Nivelul formării subculturii criminale, influența ei asupra persoanelor și personalității poate fi diversă. Ea poate fi întâlnită în formă de elemente individuale nelegate între ele; poate avea o anumită formare („legile” ei au un rol în reglarea comportamentului persoanei și grupului); în sfârșit, ea poate domina într-un anumit loc (raion, instituție, sector, cartier etc.), supunând, astfel, totalmente influenței sale atât contingentul criminogen, cât și cetățenii nedelicvenți.²⁰

Semnele empirice ale subculturii criminale. Pentru determinarea formării și eficacității subculturii criminale este necesară prezența următoarelor criterii:²¹

1. Semnele ce caracterizează relațiile dintre grupuri și ierarhia din grupă.

- 1.1. Prezența în instituție (localitate, raion, sector, cartier etc.) a grupărilor ce se dușmănesc sau conflictuează între ele.
- 1.2. Stratificarea aspră cu împărțirea oamenilor în „străini” și „ai săi”, pe „ai săi” împărțindu-i în caste.
- 1.3. Prezența privilegiilor pentru „elită” și diverse tabuuri.
- 1.4. Răspîndirea ritualurilor – „înregistrarea” («прописка») novicilor.

2. Semnele ce caracterizează atitudinea față de cei cu posibilități mai mici, castele de jos „objiduiți”.

- 2.1. Faptul apariției celor „ogopsiți” («отверженных» («неприкасаемых»)).
- 2.2. Marcarea (stigmatizarea) bunurilor materiale care trebuie să le folosească numai cei „objiduiți”.
- 2.3. Supunerea „celor de jos” la plata diferitor taxe și șantaj.
- 2.4. Răspîndirea metodelor speciale de coborâre a statutului: homosexualismul, înfăptuirea diferitor lucrări murdare etc.
- 2.5. Răspîndirea simulării bolilor sau vătămărilor în rîndul celor „de jos”.

3. Semnele caracteristice atitudinii față de regim și lucru educativ în penitenciare.

- 3.1. Încălcarea regimului de detenție în grup, precum și nesupunerea în grup.
- 3.2. Evadările în grup, părăsirea domiciliului, vagabondajul (pentru minori).
- 3.3. Eschivarea „autorităților” de a munci.
- 3.4. Manifestarea actelor de vandalism.

4. Semnele ce caracterizează metodele de petrecere a timpului liber.

- 4.1. Răspîndirea jocurilor de hazard.
- 4.2. Răspîndirea metodelor din penitenciare de petrecere a timpului liber, lirica penitenciară etc.
- 4.3. Întrebuințarea în grup a substanțelor narcotice și toxice etc.

5. Semnele ce caracterizează modalitățile de comunicare.

- 5.1. Răspîndirea poreclelor ca mijloc de stigmatizare.
- 5.2. Răspîndirea tatuajelor ca un sistem de comunicare prin semne, recunoașterea celor care sînt „ai săi” și stigmatizarea.
- 5.3. Răspîndirea argoului criminal și altor metode de comunicare, acceptate de mediul criminal.

Astfel, în urma celor relatate, putem conchide că subcultura criminală se bazează pe defectele conștiinței de

drept, printre care putem evidenția necunoașterea normelor juridice și a dezinformării, infantilismul, negativismul și cinismul social-juridic.

Fiind realitate obiectivă existentă, subcultura criminală (penitenciară) ocupă locul său determinat în sistemul valorilor sociale. Studiarea subculturii criminale (penitenciare) ne ajută să înțelegem legitățile interne, după care trăiește lumea criminală, să apreciem schimbările petrecute în ea și să studiem problemele interne ale cauzei criminalității.

Referințe

1. Антонян Ю., Бородин С., Психические аномалии среди преступников: постановка проблемы и некоторые пути ее решения // Проблемы исполнения наказания и перевоспитания осужденных. Труды Академии МВД СССР, Москва, 1984, с. 211.
2. Ушатиков А. И., Казак Б. Б., Психология личности осужденных к лишению свободы, Рязань, 2001, с. 379.
3. Пономарев С. М., Основы пенитенциарной психологии, Рязань, 2002, с. 393.
4. Хохряков Г., Голубев В., Кудряков Ю., Личность в условиях изоляции от общества., М., 1983, с. 214.
5. Серeda В., Тонкоглаз В., Плохотнюк И., Болюх Л., Криминальная субкультура, изд. MUSEUM, Кишинэу, 2002, с. 7.
6. Пономарев С. М., op. cit., p. 394.
7. Серeda В., Тонкоглаз В., Плохотнюк В., Болюх Л., op. cit., p. 7.
8. Щерба С. П., Курганов С. И., Перцова Л. В., Социально-негативные явления в ВТК и борьба с ними, Москва, 1985, с. 156.
9. Пирожков В. Ф., Криминальная психология, Москва, 2000, с. 312.
10. Пирожков В. Ф., Законы преступного мира молодежи, Тверь, 1994, с. 98.
11. Мокрецов А., Социально-психологические аспекты адаптации осужденных, отбывающих наказания в виде лишения свободы. // Вопросы совершенствования деятельности ОВД по исправлению и перевоспитанию осужденных. М., 1980, с. 119.
12. Брильянтов А. В., Понятие и значение классификации осужденных по степени исправления. // Исполнение наказания и социальная адаптация осужденных. М., 1990, с. 223.
13. Пономарев С. М., op. cit., p. 397.
14. Щерба С. П., Курганов С. И., Перцова Л. В., op. cit., p. 160.
15. Хохряков Г., Голубев В., Кудряков Ю., Личность в условиях изоляции от общества. М., 1983, p. 167.
16. Vezi: Серeda В., Тонкоглаз В., Криминальная субкультура, Кишинэу, 2002.
17. Тюрьмы и колонии России, под ред. Мирзоева Г. Б., изд. «ЛИГА РАЗУМ» Москва, 1998, с. 249.
18. Пирожков В. Ф., Законы преступного мира молодежи, Тверь, 1994, p. 97.
19. М. И. Еникеев., «Основы общей и юридической психологии», Изд. Юристъ, М., 1992, с. 211.
20. Л. Балабанова, «Судебная патопсихология», Изд. Сталкер, Киев, 1997, с. 68.
21. Ю. М. Антонян, С. В. Бородин, «Перступное поведение и психические аномалии», Изд. Спарк, М., 1998, с. 121.